

*Анатолій Мойсієнко
(м. Київ, Україна)*

ЗВУКОПИСНИЙ КОМПОНЕНТ У НАРОДНІЙ ЗАГАДЦІ

Стаття присвячена особливостям фонічної організації мінімізованих текстових утворень, а саме – народних загадок, в яких фонічних елемент нерідко виступає не лише структурно-образною, а й смисловою домінантою. Аналізуються численні повтори на рівні слова, частин слова, з урахуванням найрізноманітніших тавтологій, оказіональних утворень тощо. На прикладах конкретних загадок описано особливості формування своєрідного анаграмного коду, який представлений різними за фонічною організацією утвореннями – від розрізнених звукових домінант до суголось на рівні складу, слова.

Ключові слова: загадка, текст, звукопис, рима, анаграма.

Статья посвящена особенностям фонической организации минимизированных текстовых образований, а именно – народных загадок, в которых фонический элемент нередко выступает не только структурно-образной, но и смысловой доминантой. Анализируются многочисленные повторы на уровне слова, частей слова, с учетом разнородных тавтологий, окказиональных образований и т.п. На примерах конкретных загадок описаны особенности формирования своеобразного анаграмного кода, который представлен разными по фонической организации образованиями – от разрозненных звуковых доминант до сочетаний на уровне слога, слова.

Ключевые слова: загадка, текст, звукопись, рифма, анаграмма.

The article is devoted to the features of phonic organization of minimized text formations – folk riddles, where a phonic element serves not only as a structural and image dominant but also as a notional one. Numerous repetitions on the level of the word and of its parts, including different tautologies and occasional formations etc are being analyzed in the paper. Riddle texts observations show that the word representing the answer to a riddle is quite often rhymed with a certain lexical component of the riddle, and this component is not always the final word. Formation features of a peculiar anagram code represented by different phonic formations are described in the article.

Key words: *riddle, text, tone-painting, rhyme, anagram*

Фонічна організація поетичної мови, що ґрунтується на повторі тих чи тих звукобукв, складів і слів, є важливим чинником динамізації, поетизації художніх структур. Особливо виразно це спостерігаємо на прикладах таких мінімізованих текстових утворень, якими є народні загадки і в яких фонічний елемент нерідко виступає не лише структурно-образною, а й смисловою домінантою.

Повторюваний компонент у народній загадці, як правило, виконує дві основні функції – композиційно-смислового розгортання фабули та інтонаційно-фонічного увиразнення текстової структури. Численні повтори на рівні слова, частин слова, зокрема у формі найрізноманітніших тавтологій, оказіональних утворень, стають стрижневим конструктивним елементом текстової структури загадки, наприклад: *Сім гур, сім мур, сім болот, а за ними стоїть квітка золота (112, сонце), Торох, торох, розсипався горох, Почало світати – нема що збирати (13, зорі); Ногач ногатий, окач окатий з води визирає (1034, жаба), Мур мурований, цеп цеваний, посередині пан похований (1342, губи, зуби, язи), Дуб-дубілей, на дубові сто гіллей, на гіллячці по листочку, на листочку по гніздечку, а в гніздечку по яєчку (434, просо), Ідуть ідунчики, Повзуть повзунчики, Везуть рогатого Колоть пузатого (2459, воли, віз, вила, сніп).*

Іноді оказіональне слово «обростає» цілим ланцюгом однокореневих лексем, які виконують важливу актуалізаційну функцію при розгортанні образної системи загадки. Пор., наприклад, у загадці *Живая живушечка на живій колодочці живе м'ясо їсть (1388, дитина груди ссе)*. Неолексема *живушечка*, підтримувана на початку речення означенням *живая*, ще двічі в тексті має таку «підтримку», тепер уже з опредмеченою векторністю того ж самого означення (*жива колодочка, живе м'ясо*), і в такій сув'язі виступаючи своєрідним вістряем образно-композиційної структури загадки. Пор. ще: *Королі королювали, все королівство потеряли, а два як королювали, так королюють (789, листяні дерева і сосна,*

ялина). Оказіоналізм *білобран*, що виступає прикладкою до *Іван* у загадці з відгадкою «часник», витворився на контамінаційній основі прикметника *білий* і дієслова *вбратися*, що надзвичайно промовисто постає з цілісного тексту, де прикметниковий і дієслівний компоненти є своєрідними характеристичними маркерами до відгадуваного поняття: *Іван-білобран В білу сорочку вбрався, Під землю сховався (664)*.

Як показують спостереження над досліджуваними загадками, досить активну участь у фонічному (римованому) текстотворенні бере і онімна лексика. Неважко зауважити, що власне ім'я нерідко вводить у синтагму рядка наступне римоване слово або й кілька слів: *Олена зелена, поцілуй – свербить, болить і чухати хочеться, 846, кропива; Стоїть Ганна гарно вбрана. Хто розбере, той плакати буде, 131–3, цибуля*); Досить поширена в подібних конструкціях і римована постпозитивна прикладка, що, як правило, відіграє певну смисловідгадувальну роль: *Марушка-семикожушка, Як допече, то й вода потече (632, цибуля); Костян-дерев'ян через гору свині гнав (224-Н, гребінець)*.

Онімна лексика, зрештою, зумовлює вживання в одному випадку *Параша*, у другому – *Кіндрат*, у третьому – *Северин* і т.і. Порівн.: *У нашої Параші чотиреста рубашок; вітер подув – спина гола (1072, курка); Мій брат Кіндрат на горах, гна водах, на землі, на возі на одній нозі (2372А, млин); Стоїть ган на ганах, На двадцяти ногах; Кличе сина Северина з-за синього моря (2380В)*.

Той факт, що, наприклад, поряд з *Ігнатко*, *Гнатко* чи *Савочка (Ігнатко-безпам'ятко з гори вівці жене, 2100А; Гнатко-занятко із-за гори свиню жене, 2100Б, гребінець; Їздить Савочка на мальованих саночках, молоду минає, стару цілує, 1157, дятел)* маємо римовані *Ігнат*, *Гнат* чи *Савка (Ігнат дупленат, при землі не знає, 2590А, льох; Присів Гнат, при землі не знає, 2579, колодязь; Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці, 951, засць)*, свідчить про значну підпорядкованість фонічній стихії різних граматичних характеристик, смислових видозмін.

Порівн. на прикладі білоруських загадок з відгадкою *цибуля*, де в різній співзвучності корелятах співвідносне

власне ім'я кожного разу римується з новим словом: *Сядзіць Маруся ў чырвоным кажусе, хто ўбача, той заплача (624); Сядзіць Алёнка ў сямёх пялёнках, хто яе абідзіць, той сягі не ўвідзіць (625); Стаіць Хадосся, распусціўшы валосся (626); Стаіць Хадосця, распусціўшы валосця, хто яе зачэпіць, той заплача (627); Ішла Марушка ў дзевяці кажухах, і хто на яе ўзгляне, той заплача (632); Прыйшла Эльжуха ў сямі кажухах (640).* І навпаки – різні варіанти російської загадки про курку представлені різними іменами, співзвучними зі словом *рубашка*: *У нашей Параши сорок рубашек; вышла на улицу, ветер подул, и спина гола; Бежит Наташка в семидесяти рубашках; ветер дунет, и тело голо; Вышла Мелашка в семидесяти рубашках; ветер дунул, тельце знять; Вышла Ивашка в беленькой рубашке, ветер дунет...*(970 б, г, д, л). Промовистими в цьому плані також є приклади, які наводить болгарська дослідниця С. Георгієва-Стойкова: в різних варіантах загадки про дощового черв'яка те чи те власне ім'я корелює з відповідним римованим словом –

Викна Вида

от висока рида:

«Бранете ме от кокошките,

от псите не ме е страх»

Викна Вида

от Орида:

.....

.....

Вика Вела

през девет дела:

.....

.....

Ока Йела

преко девет дела:

.....

.....

Вика Велика

от трепетлика:

.....

..... [2, с. 128].

Н. Гілевич, коментуючи такі білоруські загадки, як *Жыве Юхім чорт ведае з кім, жыве ў Слабадзе, чорт ведае дзе (1306, вовк); Паміж гор сядзіць Рыгор, мячом падпёршыся, плашчом накрывішыся (732, гарбуз), Восем братоў Кандратоў, два браценнікі Амілліаны ды дзве сястры Улліаны (28, 53, сани),* підкреслює, що, «звичайно ж, і Юхим, і Ригор, і інші імена потрібні тут лише задля рими», і водночас вказує як на «вельми рідкісну з'яву, яка підпорядкована особливим законам народної естетики,» – «співзвучність, що вловлюється при зіставленні основного слова загадки з відгадкою» [3, с. 106]: *Маленькі Сідорка кусае і выкідвае (2685, свярдзёлак); Две Гапкі, трэці Гапон (2396, дзве лаўкі і стол); Стаіць у бары, маршчынкi на кары, галінкі пустыя, лісты разразныя. Хто ён? (415, клён).*

Маємо чимало прикладів з українських текстів, коли зі словом відгадки римується одиничний компонент власне загадки, причому, таким компонентом може бути як прикінцеве, так і не лише прикінцеве слово (*Хто тче без станка і рук? (1234, нарук), Стоїть здорова, – не достати ні хвоста, ні рога (863, корова), На полиці-черепиці жабині очі сидять (446, сочевиця),* або й кілька слів, що осібно римуються з різними словами відгадки (*В хаті сорок, а надворі триста, 3102, В хаті сволок, а надворі призьба; Дуб з кривулькою, 3106, хліб з цибулькою).*

Нерідко спостерігаємо досить виразний букво-звуковий корелят певної лексичної одиниці власне загадки і відгадуваного слова, що в ряді прикладів набуває вигляду цілого римованого комплексу з завершальним компонентом відгадки, пор.: *Зразу – чирк! Потім – пиик! Потім – блик! (1679, сірник); Йде – гуде село й гай; Незнайомий – утікай! (868, бугай); Лапу, лапу по лавиці, налапав мохнатицю, вложив голиш (1532А, рукавиця); Стоїть дівка на пагорку в червоній спідниці; хто йде, то поклониться (688А, полуниця); Чотири ріжки, два брюшки (2068, подушки). Бідному Савці нема долі ні на печі, і ні на лавці (951, заєць); Безкостий М'арко перепливе море шпарко (1027, п'явка); Баба-Яга, вилами нога, Весь світ кормить, а сама голодна (2145А, соха).*

Як правило, зі «звуковим» і ритміко-інтонаційним моментом у паремійному тексті пов'язане вживання так званих загадкових слів зі сфери зауму. *Хвитю, хвилю, повна скриня оксамиту (1764), Скакля скаче, риндя рие, тікай, ринде, хорман іде (3108Б, сорока, свиня, вовк Цілий шерг* подібних загадок з компонентами «шило» – «вило» – «мотовило» подибуємо в українській, російській і білоруській мовах з відгадками – іменуваннями птахів (наприклад, про ластівку): *Шило-мотовило попід небесами ходило, по-турецьки говорило, по-німецьки закидало (1136А), Шило-мотовило По поднебесью ходило, По-немецьки говорило, По-турецьки наводило (1657а), Шатавіла-матавіла пад нябессем хадзіла, па-нямецьку гаварыла, па-французску адказвала (1357), що, певне, дозволило відомому досліднику фольклору В. Анікіну в коментарі до подібної російської загадки (*Шило Вило Мотовило Под небеса Подходило, По-немецьки говорило, 1995, вихор*) зауважити: «Відгадка – вихор, певне, випадкова» [1, с. 323]. Однак такі образні переноси в уяві народних творців нам видаються цілком природними, їхня асоціативна основа надто прозора, щоб можна було говорити про випадковість. Тим паче, на користь таких з'яв свідчать і приклади з української і білоруської мов, де загадки *Шило-мотовило попід небесами ходило, із панамі говорило, із князями розмовляло (299), Шыла-віла, матавіла панад небясамі хадзіла, з панамі гаварыла (163)* відповідно мають відгадки *блискавка, грім*. Зрештою, і в російській мові подибуємо схожу загадку з відгадкою – *змій: Шило Мотовило Под небеса подходило, По ниточке говорило (290)*.*

На основі звукового компонента в загадці формуються, за словами В. Топорова, згустки «своєрідного анаграмного поля» [7, с. 70], де найрізноманітніші фонічні елементи зазнають семантизації і у свою чергу налаштовують на відповідний звукобуквений «відгук» у слові-відгадці. Суголосність звукових комплексів у обох частинах загадки опирається на відповідну змістово-понятійну реальність паремійного тексту – «зміст у його особливо унікальних згущеннях, при різкому зростанні звукової напруги, що породжує нові енергії» [6, с. 65], формує

певний анаграмний код загадки, який може бути представлений різними за фонічною організацією утвореннями – від розрізнених звукових домінант до суголось на рівні складу, слова.

Чимало аналогічних з'яв «відгадкового звукопису» фіксує на матеріалі української, російської та білоруської мов О. Гербсман [2] у відомій статті «Про звукову будову народної загадки», пор., наприклад, про моркву: *Дівка в коморі, А коса надворі (4966), Девка в каморе, А коса – на дворе (812 г), Сядзіць пані ў каморы, Яё косы на дворы (Р, с. 187)*; про наперсток: *Ишла свиня із Пітера, Вся дїркамі утикана (1999А), Идет свинья из Питера Вся истыкана. Вся истыкана (Р, с. 149), Сяжыць сьвінка з Піцера, Уся сыпінка стыкана (Р, с. 225)*; про гриби і горох: *За лісом – го-го, а в лісі – ги-ги (3104), В поле-то го-го-го, А в лесах-то ги-ги-ги (1451), У полі гого, А у лесі гігі (Р, с. 189)*.

Розглянемо ряд прикладів українських народних загадок, у яких звукова стихія проступає з виразним анаграмуванням.

Основа соснова, скляне піткання (1613, вікно). Повторення наголошених складів у першій частині загадки (*осНОва сосНОва*) суголосне прикінцевому наголошеному складу відгадки + накладання окремих повторюваних звуків, звукових комплексів в обох частинах (*ОсноВа, сОсноВа, ППТКаННЯ – ВІКНО*).

Біла галка на воду гавка (2258В, праник). Повтор наголошеного звука а і звука к в ненаголошеному складі першої частини мають відповідники у відгадуваному слові, причому, в *гавка* легко проступає актуалізований у відгадці звук р (через *гарка, гаркати, гаркання*, напр., *Чути було уриване гаркання котрої-небудь із собак. І. Франко*).

Поверх лісу огонь горить (766, горобина). Акцентування останнього слова (*горить*), де перші три звукобукви (*гор*) започатковують слово відгадки, а наступна (*и*) – в сильній (наголошеній) позиції, підсилене звукообразами слів *пОвеРх, ОгОНь*.

Ліз Мартин через тин, да шапки збувся (584, гарбуз). Заключний склад слова-відгадки нагадує початок прикінцевого слова власне загадки з переставленою наперед звукобуквою з,

хоч, по суті, обидва співвідносні елементи можна розглядати як слова з асоціативною римою: *збувся* (надто *збувсь*) – *гарбуз*.

Що біжить без повода? (171, вода). Гіпограмно, за термінологією Ф. де Соссюра [8, с. 46], виокремлюється прикінцевий фрагмент слова *поВОДА*, що становить суть відгадки.

Кут розбив макут і побіг на плут (3105, кіт, макітра, пліт). Відгадка анаграмується домінантними словами *кут*, *макут* і *плут*, а також розсипом звукобукв у інших словах, що повністю покриває звуко-буквену структуру слова-відгадки.

Думається, саме таку роль у наступній загадці відіграє і беззмістовий лексичний елемент *кукузи*, суголосний зі словом-відгадкою *гарбузи*: *Під піччю кукузи, а хто знає, дак нікому не кажи* (567, гарбузи).

В. Мокієнко, говорячи про важливість римованого компонента в народній приказці, зазначав, наприклад, стосовно виразу *убить бобра* «припуститися прикрого прорахунку», що було б неможливо «розкусити» його етимологічний зміст, «коли б ми не знали його другої римованої частини: *Убить бобра – не видать добра*» [5, с. 139]. Рима в текстовій структурі багатьох наведених вище загадок, безсумнівно, сприяє швидшому знаходженню слова-відгадки.

Загалом же, студії над художньою структурою загадки засвідчують, що фонічний елемент є вагомим чинником творення образного потенціалу як окремого слова, так і цілісної загадкової структури, включно з відгадкою.

Література

1. Аникин В.П. Примечания // Загадки русского народа / [сост. Д.Н. Садовников]. – М. : Издательство Московского университета, 1960. – С. 262–334.
2. Георгиева-Стойкова С. Български народни гатанки / Георгиева-Стойкова С. – София : Издательство на Българската Академия на Науките, 1961. – 232 с.
3. Гербстман А.И. О звуковом строении народной загадки / А.И. Гербстман // Русский фольклор : Исторические связи в славянском фольклоре. – М. – Л., 1968. – Вып. 1. – С. 185–197.

4. Гілевіч Н.С. Паэтыка беларускіх загадак / Гілевіч Н.С. – Мінск : Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.
5. Мокиенко В.М. В глыбь поговорки / Мокиенко В.М. – Санкт-Петербург : Паритет, 1999. – 224 с.
6. Топоров В.Н. К реконструкции «загадочного» прототекста (о языке загадки) / В.Н. Топоров // Исследования в области балто-славянской народной культуры. Загадка как текст. – М. : Индрик, 1999. – С. 54–68.
7. Топоров В.Н. Об анаграммах в загадках / В.Н. Топоров // Исследования в области балто-славянской народной культуры. Загадка как текст. – М. : Индрик, 1999. С. 69–80.
8. Wunderli P. Ferdinand de Saussure und die Anagramme : Linguistik und Literatur / Wunderli P. – Tübingen : Niemeyer, 1972. – 171 S.
9. Українська народна творчість. Загадки / [упоряд. І.П. Березовський]. – К. : Видавництво АН УРСР. 1962. – 512 с.
10. Сборник загадок, вопросов, притч и задач / [сост. Д.Н. Садовников]. – М. : Издательство МГУ, 1960. – 335 с.
11. Загадки / [склад. М.Я. Грынблат, А.І. Гурскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 448 с.
12. Рыбникова М.А. Загадки / М.А. Рыбникова. – М. – Ленинград : Academia, 1932.

Стаття надійшла до редакції 29 січня 2015 року